

Князі Острозькі і містечко П'ятка

В даний момент практично неможливо встановити точну дату заснування містечка П'ятка. Назва містечка, а нині – села П'ятки походить від назви місцевої річки П'яток, лівої притоки Гнилоп'яті. Поселенцями, що селилися на цих теренах були представники східно-слов'янського племені – житичі, однак, їм передували давніші поселенці, про що свідчать археологічні розкопки археолога Богуна Г.Г. в 1956 році, під час яких знайдено кістки тварин та гончарний посуд черняхівської культури [1]. Пізніші археологічні знахідки свідчать про те, що вже в XIV ст. тут існувало руське поселення [2]. За місцевою легендою, яку записав місцевий історик-краєзнавець Петро Іващенко, містечко було збудоване на місці селища за часів князя Данила Галицького, який, укріплюючи кордони Галицько-Волинського князівства, наказав збудувати форпост на його східній межі. Рельєф місцевості сприяв фортифікаційним роботам. На найвищому горбі, що височить над однойменною річкою було створенне укріплене городище, обнесене дерев'яним частоколом, на східних підходах до містечка були насипані захисні вали, які зберігалися і використовувалися за призначенням до 1775 року. Після зруйнування Запорізької Січі їх було наказано засипати. Саме після цього містечко перестало виконувати свою функцію укріпленої фортеці-аванпосту передмістя Бердичівської фортеці. Центр містечка має кілька підземних ходів, які використовувалися жителями містечка під час татарських нападів.

Містечко П'ятка під назвою П'яток вперше в офіційних документах згадується у 1585 році в акті про передачу Київським воєводою Константином-Василем Острозьким містечка у спадок синові Янушу [3]. За документами 1612 року відома печатка містечка П'ятки, на якій зображено герб Острозьких (комбінація гербів «Леліва» і «Огончик») й дата «1587» [4].

Достеменно невідомо коли саме рід Острозьких отримав у володіння містечко П'ятку. Можливо, це сталося у 1507 році коли польський король Зизмунд Старий подарував чуднівські землі князю Костянтину Острозькому у спадкове володіння, після його повернення до Литви з московського полону, у якому він перебував 7 років після поразки у битві під Ведрошою [5]. В дарчій грамоті король дозволив йому відбудувати замок у Чуднові. П'ятківська фортеця і Чуднівський замок

були знищені під час набігу Менглі-Гірея у 1480 році. Відомо, що у власності Константина-Василя Острозького містечка П'ятка та Чуднів перебували з 1574 року [6].

У XVI столітті Острозькі були найзаможнішою родиною серед руських княжих родів. Подаровані і викуплені землі Острозьких займали величезну територію на землях не тільки України, але й Литви, Польщі, Чехії, Білорусії. У 1585 році найстарший син князя Константина-Василя Януш разом зі своєю дружиною Сюзанною Середи отримав від батька маєтності Чуднів і П'ятку разом із 45 селами на Київщині [7]. З цього часу кілька десятиліть маєток був у володінні Януша. У 1603 році, коли старий князь вирішив остаточно розділити спадок між синами, було офіційно підтверджено право власності Януша на містечко П'ятка [8]. В одруженні з Сюзанною Середи Януш мав двох дочок, у другому шлюбі з Катериною Любомирською дітей не було; син Володимир, який з'явився у нього в третьому шлюбі з Теофілою Тарловою, помер у дитячому віці. Переживаючи, що після себе не залишить нащадка чоловічої статі, Януш почав займатися створенням ординації. Першу згоду на створення ординації вальний сейм Речі Посполитої видав 1605 року, пізніше сейм 1609 року підтвердив цю згоду своєю конституцією. У червні 1618 року князь Януш Острозький вписав текст фундації ординації до книг Коронного трибуналу в Любліні (Польща). Акт, вписаний до трибунальських книг, включив до складу ординації лише частину маєтностей князя, розташовану в українських воєводствах Речі Посполитої. Усього до її складу входило 24 міста та 593 села. Маєтності простягалися від Дубно до Житомира [9]. Серед міст, які увійшли до Острозької ординації, було й містечко П'ятка [10].

Та мабуть найвідомішою сторінкою в історії містечка П'ятки, пов'язаною з родиною Острозьких, була битва під П'яткою між надвірними корогвами руських князів Острозьких з одного боку і козацькими військами Криштофа Косинського з іншого, якою закінчилося найперше відоме в історії козацьке повстання.

Довгий час радянська історіографія подавала повстання Косинського, як повстання пригнобленого українського козацтва та селянства проти польських панів, та при детальному розгляді цієї події можна побачити, що з обох сторін повстання стояли українці. З однієї сторони стояли найбільші руські магнати Острозькі, – з другої представник дрібної руської шляхти Косинський. Кожна із сторін використовувала у повстанні підвладні їй військові формування.

Серед істориків немає однастайності щодо причин повстання під проводом Косинського. Михайло Грушевський так, кількома словами,

описав причину, яка лягла в основу повстання: «Але тепер ми знаємо вже зовсім добре, що „повстанне Косинського” було в початках своїх нічим, як зачіпкою козацького ватажка, може навіть і не Українця ані православного зроду, з тодішнім столпом православія і українства, Конст. Острозьким, і викликана була ся зачіпка хапчивістю білоцерківських урядників його кн. Януша Острозького»[11]. Деякі сучасні українські історики переконані, що спрямування козацького невдоволення саме проти магнатів Острозьких мало кілька причини. По-перше, на їхню думку рід Острозьких уособлював собою владу Речі Посполитої на українських землях, оскільки його представники посідали ключові посади в місцевих адміністраціях. Після не виплат коронним урядом козакам грошей за службу, їхнє невдоволення часто оберталося саме на представників місцевої влади. По-друге, через розгалуженність маєтностей Острозьких в Україні козацькі інтереси часто перетинались з їхніми. По-третє, К.-В. Острозький спільно з іншими українськими урядовцями перекрыли козакам шлях на Молдову, виставивши на кордоні військові залоги. Ну і звичайно – особистий конфлікт К. Косинського з Я. Острозьким за містечко Рокитне [12].

Важко сказати за які заслуги перед Короною К. Косинський отримав від сейму у 1590 році маєтність Рокитну. За однією з версій сейм це зробив навмисне, щоб натравити Косинського на князя Острозького, таким чином ослабивши його вплив в Україні. Саме на цей маєток і на ґрунти Володарецькї заявив свої права Януш Острозький, як староста білоцерківський. Хоча можливо, що це зробив не він особисто, а швидше його урядники. Ображений Косинський вирішив будь-що помститися українським магнатам. Те що це повстання було найперше спрямоване саме проти Острозьких свідчить сам перебіг подій. Зібравши підвладні йому козацькі полки Косинський найперше рушив на Білу Церкву, де пограбував і забрав майно князя Я. Острозького, не чіпаючи майна міщан та інших людей. Потім було вчинено напад на ще один маєток Острозьких – містечко Богуслав, потім було захоплено Трипілля, Переяслав, завдано ударів по іншим маєткам князів Острозьких. Старий князь з допомогою сусідніх старост намагався боронити свої землі, та їхнє військо було розбите козаками. Взимку повстанський рух перекинувся з земель Київського та Брацлавського воєводств на Волинь. Повстання починаючись, як акт помсти Косинського родині Острозьких в своєму ході набуло нових мотивацій.

Після багатьох перемовин та збройних сутичок, українська шляхта звернулася по допомогу до короля та гетьмана коронного. Польські урядовці вирішили самоусунутись від вирішення цього

питання, вважаючи це повстання внутрішньо-українськими справами і покладаючи вирішення цього питання на плечі родини Острозьких [13]. В Польщі не безпідставно вважали всі ці події власними проблемами Острозьких і не хотіли залучати коронне військо в ці домашні справи українського магната [14].

Не маючи жодних сподівань на допомогу Польщі, старий князь взявся енергійно в Константинові збирати власне військо. Насамперед до міста почала стягуватися острозька шляхта (джерела першої половини XVI ст. називають цих людей «боярами», пізніше «зем'янами») – це слуги князів Острозьких, які отримали з їхніх рук клаптик землі в межах волості і за право посідати його виконували певні обов'язки. В залежності від розмірів наділів, зем'янин був зобов'язаний виставити визначену кількість озброєних вершників до війська князя [15]. На допомогу князю з'явилися зі своїми загонами Якуб Претвич, князь Олександр Вишневецький, Ян Гульський, Василь Гулевич та ін. Серед цих людей Симон Пекалід згадує шляхтича із П'ятки Гайдара Завадського з загоном, який з якихось причин був близьким князю. Олександр Вишневецький привів з собою три сотні вірних йому гусар, а Гулевич та Гульський нечисельну пішу охорону. Януш Острозький в Галиччині теж займався формуванням війська, зібраного з галицьких жовнірів та з найманців Угорщини і Мазовії [16].

Косинського підтримали полковники Сасько (Сашко) Федорович і Яків Осовський, полковник Ничипір з низовими козаками, Богдан з загоном донських козаків, полковник Григорій Лобода зі своїм полком та повстанцями, а також невідомі козацькі ватажки Серафин, Ніс, Полох, «Ціркасій валаський», Жук. На момент битви під П'яткою військо Косинського нараховувало від 5 до 11 тисяч чоловік, серед яких кілька тисяч досвідчених запорожців, котрі були гарною стріляючою «їздячою піхотою» та незлічена кількість селян і мешканців міст Острополя та П'ятки, що приєдналися до повстання [17].

В 1592 році зима була сніжна, сніговий покрив досягав метра. Косинський здійснив спробу захопити Остропіль та стикнувшись з військами Острозького вирішив не вступати у відкритий бій. Було кілька сутичок, які завершилися підпалом козаками княжого палацу в Острополі, після чого Косинський, скерував свої війська в фортецю П'ятку яка, як повідомлялося вище, теж була власністю Острозьких [18]. Військо Косинського розмістилося в фортеці містечка. Всі ворота були зачинені. Біля них та на валу фортеці була виставлена охорона. Військо Гулевича оточило фортецю зі сходу та з півночі; з заходу та півдня війська Гульського; резерви з гусарами і Вишневецький були у лісі, де тепер

знаходиться село Княжин на захід від містечка. В лісі було зроблено завали, розставлено по периметру обоз, навколо було викопано рів, як захист від нападу на всякий випадок.

Косинський наказав старшинам вивести частину війська з фортеці та розпочати бій, залишивши в резерві козаків Ничипора та Богдана. Вишневецький з військом наблизилися до укріплень. Перед боєм була спроба ініційована полковником Лободою домовитись з Вишневецьким, та той відкинув козацькі вимоги. Маючи погані передчуття Косинський наказав Лободі узяти під свою охорону казну, вийти на східні ворота та, прорвавши оточення, доставити її у Січ, – для цього було виділено загін козаків.

Спочатку відбулися звичні для тих часів герці-поєдинки, а згодом почався справжній бій. Косинський розмістився зі своїм військом під прикриттям артилерії. Війська Вишневецького та Гульського вийшли в зону обстрілу артилерією, Косинський сам навів гармати та відкрив вогонь. Вогонь з гармат був настільки прицілним, що війська Гульського змішались та вже готові були відступити, але Вишневецький зупинив їх та наказав йти до бою. На протязі дня перевага переходила від одної сторони до іншої. Надвечір Вишневецький почав відводити до лісу свої війська, стомлені та сильно поріділі, вони вже самі відходили і подекуди навіть бігли з поля бою. Повстанці не переслідували утікаючих, втративши вбитими більше ніж противник, вони відходили до табору. Вишневецький, бачачи перевагу повстанців, після першого дня та передбачаючи поразку, послав гінця в Остропіль за підмогою. Вишневецький зібравши старшин наказав привести в бойовий порядок війська та сказав: «Краще вмерти, а ніж терпіти поразку» [19].

Пізнього ранку 2 лютого 1593 року козаки вийшли з П'ятки рухомим табором, і почалася запекла битва, що тривала протягом дня (до заходу сонця, тобто до п'ятої години пообіді). Бій розгорівся з новою силою та з перемінним успіхом. Хоча війська Вишневецького билися завзято, їх все ж було занадто мало. Він уміло манерував військами, а в опівдні навіть змусив повстанців відступати. Добре зорганізована козацька піхота зупинила натиск, першими залпами вбивши дві сотні ворожих коней і чимало вершників. Косинський кинув у фланги військ Вишневецького два полки з резерву. Залишивши у резерві лише один полк Ничипіра. Ці два полки врзались у фланги війська Вишневецького, змусивши їх у паніці втікати до лісу. Але Вишневецький швидко навів лад в своєму війську та зробив останню спробу нанести удар. Він наказав Гульському вдарити повстанцям з правого флангу, Гулевичу з лівого, а сам з кучкою гусар вдарив по центру. Удар був сильним. Це малочисельне військо,

що билось на смерть, трохи потіснило повстанців, які стали відступати. Косинський метушився на коні, відновлюючи порядок. Ничипір спостерігав та чекав наказу виступити. Та бачачи, що наказу немає, а становище на полі бою погіршугься, вихопив шаблю і повів свій полк у фланг. Цього удару війська Острозьких не витримали та почали втікати до лісу. Перемога була за повстанцями. Натиск був таким сильним, що Вишневецький вже був готовий зупинити бій капітулювавши, та в цю мить всі побачили на горбі Януша Острозького з жовнірами. Януш Острозький із своєю кіннотою розірвав козацькі ряди. Обидві сторони билися мужньо. Проте згодом далася взнаки перевага Острозьких в кінноті та артилерії – саме завдяки останній Януш зміг прорватися в козацький табір з кінними хоругвами. Спроби козаків переправитися через річку відбила угорська піхота і списоносці. Після прориву Януша в табір козацькі ряди захиталися і військо Косинського почало хаотично відступати до П'ятки [20]. Кілька козацьких старшин загинуло під час відступу, серед них Серафим; О. Острозький згодом писав про втрати серед «найпередніших» людей у козаків [21]. Та від повного розгрому військо Косинського врятувала темрява. Битву було програно. Цієї ж ночі кілька загонів, що були у фортеці П'ятка, через східні ворота непомітно пішли на Запорізьку Січ. Сучасники оповідають, що вбито було до 3000 людей, забрано 26 гармат, інше озброєння, майже всі хоругви. Острозькі, за одними даними, не втратили і десятка людей, за іншими, більш вартими довіри, зазнали чималих втрат, хоч і менших, ніж Косинський.

Маючи можливість помститися Острозькі все ж не доби́ли ворога. Сім днів тривало перемир'я, під час якого козаки поховали своїх загиблих у трьох братських могилах, а 10 лютого козацькі послі звернулися до князя Костянтина-Васи́ля з пропозицією миру. Князь Острозький погодився на мир, але за умови, що Косинський особисто попросить у нього пробачення і складе присягу [22]. Після зачитання листа князю Острозькому, Косинський „три рази упав до ніг самого пана воєводи, також і синів його”, а після церемонії він з військом був відпущений на волю [23]. Ось як описує придворний літописець Острозьких Симон Пека́лід цю подію:

«Йди, щоб твоєї у П'ятці ноги не було, й наше місто
Звільнить хай той, хто з тобою посмів це повстання підняти».
Він же, нещасний, схилившись додолу, подякував вдруге,
В місто подався зажурений, голову вниз опустивши.
Третього дня, тільки сонце зійшло, всі козацькі частини,
П'ятку Острозьким лишивши, виходили швидко із міста,
І громадянин острозький їх більше уже не побачив» [24].

Важко пояснити таку м'якість Острозьких. Швидше за все, старий князь, як мудрий політик і дипломат, таким вчинком продемонстрував своїм підданам своє благородство і турботу, а також реальність своєї влади та впливу в Україні, своїм же недругам у сеймі він показав, що спроба підірвати його авторитет у козацькому середовищі і в цілому в Україні виявилась невдалою. Крім того князь залишався всередині українцем і сприймав загибель стількох своїх співвітчизників, як велику внутрішню трагедію України. Саме тому він наказав над трьома братськими могилами загиблих насипати три великі кургани. Ось як написав про це київський літописець: «Рок 1593: тот же кнзь Василей под Пяткою козаков побил, и присягли ему козаки, же вѣчными часы з ним не валчят. И на знак того звитяства казал накидат 3 ямы великих и казал насыпати над ними 3 курганы великих, которые и тепер стоят» [25].

Участь у цій битві приймали сини Януш та Олександр і батько Констянтин-Василь Острозький. Звичайно, найбільше з усіх відзначився Януш, який і приніс перемогу війську Острозьких. Саме цій перемозі Януш надавав особливого значення. На замовлення Януша Острозького у Троїцькому межирицькому монастирі спеціально була виготовлена і встановлена мармурова табличка, присвячена перемозі під П'яткою. Придворний поет К.-В. Острозького Симон Пекалід присвятив цій битві латиномовну поему „De bello Ostrogiano...” (1593, опубл. 1600 р.). У цій прекрасній поемі Пекалід піднесено зображає Януша величним героєм, що врятував вітчизну від руйнування. Король розуміючи, яку велику послугу надав Януш Речі Посполитій, розбивши козацьке військо, не скупився на нагороди. 25 лютого 1593 році за перемогу під П'яткою князь отримав від Зигмунта III найвищу світську посаду в Речі Посполитій – каштеляна краківського. Все це мало неабияке значення для посилення впливу у Речі Посполитій не тільки роду Острозьких, але й усіх руських родів. Нове призначення викликало невдоволення в середовищі краківської шляхти, щоб показати свою зневагу ці пани відмовилась бути присутніми на урочистому в'їзді Януша до Кракова 6 квітня 1593 року. Нового каштеляна вітали лише урядовці, а також краківське духівництво з представниками двору кардинала Єжия Радзівіла [26].

Без сумніву, рід Острозьких – один з найвизначніших княжих родів в українській історії. Кілька століть представники цього роду політичними і військовими засобами боронили українську землю від татарів, поляків та московинів. Доля містечка П'ятка, як і доля багатьох міст і сіл України пов'язана з діяльністю князів Острозьких. Цей зв'язок ще не достатньо оцінений та осмислений. Події під П'яткою, учасниками

яких були Острозькі, крім чудової барокової поеми Пекаліда (1600), були також відзначені в багатьох літописах, були описані в чудовому історичному романі Івана Ле «Северин Наливайко», та в романі Миколи Вінграновського «Наливайко». На початку 2013 року в П'ятківській середній школі відзначали 420 річницю від дня битви під П'яткою. Були проведені тематичні уроки і лекції у всіх класах школи. Учні відвідали кургани насипані за наказом князя Острозького. Тільки зараз починається відкриватися справжня правда про ті далекі часи і скоро прийде час, коли нащадки зможуть гідно вшанувати пам'ять справжніх героїв і патріотів української землі – князів Острозьких.

Література

1. Махно Е. В. Памятники Черняховской культуры на территории УССР // Черняховская культура. Материалы и исследования по археологии СССР. № 82. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1960. – С. 27.
2. Чекановський А.А. Проблеми і перспективи вивчення пізньосередньовічних пам'яток археології південно-східної Житомирщини (басейн річок Гнилоп'ять і Гуйви) // Бердичівська земля в контексті історії України. – Житомир: М.А.К., 1999. – С. 63.
3. Архив Юго-Западной России. – Ч. VII. – Т. 1. – №33 – С. 248
4. Гречило А., Савчук Ю., Сварник І. Герби міст України (XIV – I пол. XX ст.)
5. Кемпа Т. Костянтин Василь Острозький (бл.1524/1525-1608) воєвода Київський і маршалок землі Волинської. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2009. – С. 23.
6. Кемпа Т. Костянтин Василь Острозький (бл.1524/1525-1608) воєвода Київський і маршалок землі Волинської. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2009. – С. 282.
7. Кемпа Т. Костянтин Василь Острозький (бл.1524/1525-1608) воєвода Київський і маршалок землі Волинської. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2009. – С. 214.
8. Там само. – С. 219.
9. Енциклопедія історії України – Т. 7. – К.: Наук. думка, 2010. – С. 687.
10. Dlugosz J. Podział latyfundiów Ostrogskich w roku 1621 // Acta Universitatis Wratislaviensis. – Historia. – Т. 16. – 1969. – S. 4.
11. Грушевський М. Історія України-Руси. Том VII. – К.: Наук. думка, 1991-1997. – С. 181.
12. Руда О.В. Козацьке повстання під проводом Криштофа Косинського в інтерпретації польських істориків кінця XIX – першої третини XX століття // Чорноморський літопис. Вип. 2. 2010. – Інституту історії України НАН України, 2010. – С. 135.
14. Архив Юго-Западной России. – Ч. III. I ч. 17. (67 ст.)
15. Wyła to wasń domowa, spory powiatowe, zajscia pomiedzy Rusinami, do któorych nie mieszala się ani powaga rzeczypospolitej ani oręż wojska koronnego,

добре коментує становище польських гетьманів видавець Любомірський (Listy).

16. Тесленко І. Хто є хто в імперії «Старого» князя. Острозька шляхта // Соціум: альманах соціальної історії. – Нац. академія наук України, Ін-т історії України, Центр соц. історії. – К.: Ін-т історії України, 2009. – Вип. 8. – С. 121-122.

17. Журавльов Д. В. Визначні битви та полководці української історії. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2013. – С. 92-93.

18. Там само.

19. Журавльов Д. В. Визначні битви та полководці української історії. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2013. – С. 94-95.

20. Записи місцевого краєзнавця Петра Михайловича Іващенко.

21. Грушевський М. Історія України-Руси. Том VII. – К.: Наук. думка, 1991-1997. – С. 188.

22. Журавльов Д. В. Визначні битви та полководці української історії. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2013. – С. 96.

23. Там само.

24. Грушевський М. Історія України-Руси. Том VII. – К.: Наук. думка, 1991-1997. – С. 189.

25. Пекалід Симон. Про Острозьку війну під П'яткою проти низових, 1600 р. // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. – К.: Дніпро, 2001. – Т. 2. – Кн. 2.

26. Київський літопис першої чверті XVII ст. // Український історичний журнал 1989, №2. – С.107-120; 1989, №5. – С.103-114.

27. Бондарчук В.Я. Князь Януш Острозький – політик та оборонець земель руських. – Острог: НаУ «Острозька Академія», 2009.